

УДК 159.9.072

Анатолій ТРЕМБИЦЬКИЙ,
доктор історичних наук, старший науковий співробітник, завідувач відділу новітньої історії Поділля
Центру дослідження історії Поділля Інституту історії України НАНУ
при Кам'янець-Подільському національному університеті ім. Івана Огієнка, м. Хмельницький

Психологія в історичних дослідженнях

Розглядаються деякі аспекти взаємозв'язку та взаємовпливу психології в проведенні історичних досліджень як важливого складника психології історичної пам'яті, як взаємодії історії та національного усвідомлення українців.

Ключові слова: психологія, історія, історичне дослідження.

Anatolii Trembitskyi. Psychology in Historical Research.

The article examines selected aspects of the interrelationship and mutual influence of psychology in historical research as an important component of the psychology of historical memory, as well as the interaction between history and the national consciousness of Ukrainians.

Keywords: psychology, history, historical research.

Вітчизняні дослідники, розглядаючи проблему взаємозв'язку історичної думки та історичної свідомості суспільства, зауважують, що саме історична наука відіграє суттєву роль у становленні національної свідомості спільнот [7]. При цьому науковці, аналізуючи природу взаємодії історії та національного усвідомлення, виділяють такі рівні взаємовпливів: *науковий (теоретичний)* – «стосується формування нового способу мислення самих продуцентів історичної думки – інтелектуалів»; *практичний* – визначає «вплив історичної думки на масову свідомість» [4].

Потреба дослідження цієї проблематики зумовлена відсутністю спеціальних вітчизняних наукових студій, адже маємо лише побіжні аксіоматичні твердження щодо ролі історичних досліджень у процесі формування національної свідомості українців. Однак лише «фіксація цілком очевидних фактів не розкриває нової якості самої історичної думки, її конкретного значення, ваги та механізмів впливу на самоусвідомлення національної спільноти» [4].

Роз'яснюючи психологічний напрям в історичній школі, доктор філологічних наук, професор Михайло Наєнко (*1938) пише, що лише «певна однобічність і заангажованість історичної школи з усіма її напрямками (культурно-історичним, міфологічним, історично-порівняльним та ін.) в останній третині XIX ст. дедалі настійніше стимулювала вчених до пошуків якоїсь новішої альтернативи в аналізі художньої творчості». Він зауважує, що найбільш помітним представником психологічного напрямку був французький критик Шарль Огюст де Сент-Бев (*1804 – †1869) – засновник авторської психології (біографічного методу дослідження), який доводив, що «життєвий шлях і особистісна психологія письменника зумовлюють

і змістову наповненість, і жанрово-стильові особливості його творчості» [5, с. 112]. Його послідовники трактували мистецтво як сублимацію – «(перехід) авторської психології в художні образи, котрі відтак є моделлю душі, переживань, психології самого творця». Тобто аналіз твору мав «містити естетичний, психологічний і соціологічний аспекти», а їх синтез давав можливість «уявити твір, як цілісність, заглянути в підтекст емоцій і думок письменника, розкрити механізми впливу його на життя і наблизитись до вичерпних знань про саму природу художньої творчості». Адже «кожен твір – це дзеркало душі (психології) автора» [5, с. 113].

В Україні психологічну методологію в наукових дослідженнях першим упроваджував видатний етнограф, літературознавець, мовознавець, філософ, фольклорист професор Олександр Потебня (*1835 – †1891). Він поєднував психологічний аналіз художнього твору з лінгвістичним аналізом, зауважуючи, що мова – це «явище індивідуальне, слова сприймаються кожним іншим сприймачем (реципієнтом) неоднаково, через що й існує проблема багатоваріантності тлумачень» [5, с. 113]. Учений писав, що мова є «вираженням психології людини, а в широкому розумінні – психології народу» [5, с. 116]. Ця теорія дослідника, на думку українського літературознавця Івана Фізера (*1953 – †2020), «витримала випробування часом» «зберегла свою значущість до сьогодні і як така заслуговує на пильну увагу дослідників» [6, с. 63].

Найпомітніший слід в утвердженні психологічного напрямку в українському літературознавстві залишив Іван Франко (*1856 – †1916) [5, с. 118]. «Поняття науковості в історико-літературній справі» він «трактував досить широко», бо «уявляв літературу як частину духовної історії нації, наголошував на єдності

в ній національного та загальнолюдського, на взаємодії традицій та новаторства». Вже в розвідці про «Перебендю» Тараса Шевченка (1889) він писав, що прагне «приложити» до письменника та його творів «метод історичний і психологічний» [5, с. 120]. З переконаннями, що «секрети художньої творчості концентруються лише в психологічній сфері», Іван Франко не розлучався в усій своїй науково-критичній діяльності. Хоча проза життя «не раз вибивала його з цієї колії і змушувала аналізувати різні літературні явища з інших, зокрема культурно-історичних, позицій, котрі давали змогу ширше говорити про літературу як арену боротьби за долю нації, народу, нашого «безсловесного смерда» [5, с. 122].

Відомий американський історик українського походження, бібліограф, громадський і науковий діяч Любомир Винар (*1932 – †2017), розглядаючи роль психології в історичних дослідженнях у праці «Історія і психологія» (1961) [2; 3], писав, що перед «кожним істориком стоїть засадниче питання: хто й що є рушійною силою історичного процесу». Оскільки кожне, як зауважував учений, «історичне явище в своїй природі багатовимірне, а тому одною відповіддю будь-якої історичної школи на це питання, мабуть, не вдасться розв'язати цієї складної проблеми». При цьому різні історики «по-різному інтерпретували рушійну силу історичного процесу». Так, в українській історіографії школа «„народницьких істориків” за рушійну силу вважала народ – як осередню точку й творця історії»; державницька школа наголошувала на ролі «провідної верстви й держави», а націоналістичні історики «за вихідну та кінцеву точку історичного процесу уважають націю» [2].

На думку Любомира Винара, кожний історик, намагаючись «відтворити вірний образ минулого, мусить до уваги брати всі фактори, які посередньо і безпосередньо стосуються до досліджуваного явища». Вчений зауважував, що науковець, «аналізуючи й синтезуючи французьку революцію кінця XVIII ст. і українську революцію 1648 р.», мав враховувати «не лише міжнародну і внутрішню політичну ситуацію даного терену та народу», де відбувалися революційні події, але й «філософічно-ідеологічне підложжя доби, психологію революційної маси, провідників, культурний рівень даної спільноти» тощо.

Твердження відомого англійського інтелектуаліста XIX ст. Томаса Карлайла (*1795 – †1881), що «історія – це властиво „біографія великих людей”, дає можливість, – на думку Любомира Винара, – „висловити гіпотезу, що первісною силою і творцем історичного процесу є думаюча людина, а тому пізнання її психологічної настанови є дуже важливе для повнішої і об'єктивнішої інтерпретації будь-якого феномену”». Саме людина, – наголошував Томас

Карлайл, – «основний складник будь-якої суспільної формації (рід, плем'я, нація тощо), і тому пізнання її психологічної настанови дає можливість краще зрозуміти причину й наслідки студійованої події». Вчений зауважував, що таким чином в історичному процесі ми «доходимо до його основи – людини, яка самовизначається думанням і чином» [2].

Любомир Винар писав, що в реконструкції історичної події історики брали й беруть до уваги здобутки допоміжних наук (археології, дипломатії, соціології, філософії тощо), що сприяють «правдивіше насвітлювати студійоване явище». Однак, як зауважував учений, історики, «за дуже нечисленними винятками, не брали до уваги психології і її сучасних здобутків», хоча «співпраця історика і психолога в деяких історичних проблемах не лише побажана, а й конечна, а тому психологію треба вважати за одну з важливіших допоміжних наук історичного досвіду».

На підтримку своїх тверджень дослідник наводив кілька прикладів, що, на його думку, «наочно виявляють органічний зв'язок історичного досвіду з психологією». Розглядаючи «проблему провідництва й провідників», він зауважував, що «будь-який суспільний організм очолюється якимсь проводом, який унапрямує вияви внутрішнього й зовнішнього життя даної суспільної формації». Тобто «висвітлення психічного життя провідних особистостей в багатьох випадках може пояснити певні історичні явища, на які вони мали відповідний вплив». На думку дослідника, вивчення ролі відомих політичних діячів, диктаторів, монархів, президентів, творців тривких культурних вартостей, а саме «людей, активних у проводі встановлених суспільних формацій», давало й дає можливість говорити про «своєрідну психоаналізу історичних діячів», яку вважали за основу психології, хоча її варто розуміти як «теорію персональності» [2].

Розкриваючи питання «політичного провідництва – диктаторів», Любомир Винар писав, що «історія занотовує багато диктаторів узагалі провідників, прозваних різними епітетами: Великий, Залізний, Завойовник, Кривавий, Окаянний і т. д.». Тобто «сторінки історії записуються трагікою історичних подій», якщо на чолі суспільства стає «психопатичний провідник» [2]. Саме людина, обтяжена такими «ментальними недомаганнями», як різні форми «манії, меланхолії, параної, шизофренії, конституальної психопатії та інших душевних недуг», «висунена на чолі місце в історії, спричинює цілу низку історичних катастроф-катаклізмів – а тим самим безпосередньо впливає на історичний процес». Учений зауважував: «дуже шкода, що дотепер не появилася друком „психіатрія історії”, в якій історія була б насвітлена під кутом саме впливу психічних недуг на історичні явища» (бунти, війни, революції тощо). На його думку, саме

такі неврівноважені провідники є одним з основних факторів, що впливають «на формування і на хід певних історичних подій», були і є «рушійною силою історичного процесу» [3].

До таких «психопатичних провідників» Любомир Винар зараховував англійського державного діяча Олівера Кромвелля (*1599 – †1658), душевна структура якого виявляла елементи демонізму і всі свої «жорстокі потягнення супроти інакодумуючих робив в ім'я Боже», за що ірландці прозвали його «вішателем Ірландії». Хоча з історично-психологічного боку слід його вважати «відносно поміркованим диктатором» [3].

Класичним представником шизофренії, а zarazом людини, що мала вирішальний вплив на розвиток історичного процесу в 30–40-х рр. ХХ ст., учений вважав Адольфа Гітлера (*1889 – †1945), особистість якого психіатри оцінювали як шизоїдно-агресивну й демонічно-компульсивну. Гітлер шукав насолоди в стражданнях інших людей і в загарбницькій політиці був «непереборний у своїх спонуках здійснювати ірраціональні факти». Тирана «переслідували нічні марева», що мали великий вплив на його поведінку впродовж дня – на виявлення «параноїдних тенденцій супроти слов'ян, жидів та інших народів ненордійської раси» [3].

Прикладом звичайного психопата, що завдяки «організаційному хистові та сильній волі став одним із найсильніших диктаторів у світовій історії», на думку Любомира Винара, був Йосиф Сталін-Джуґашвілі (*1879 – †1953), який у західному світі знаний як «азіатський Робесп'єр», а серед слов'ян – як «один з найжорстокіших політичних провідників». Своєю «психічною настановою», успадкованою від батька-алкоголіка, він цілком відповідав «настанові москалів, відомих із своєї духової двоїстості», і, будучи садистом, «допускався найжорстокіших злочинів, навіть супроти свого найближчого оточення» [3].

Багатьох українських історичних діячів, – зауважував Любомир Винар, – можна «підтягнути під цю категорію». Варто згадати «хоча б Святослава Окаянного, Івашка Брюховецького, Максима Кривоноса чи Нестора Махна, які в своїй діяльності часами виявляли психопатичну настанову». Сучасні історики для відтворення

психічного життя відомих діячів ХІХ–ХХ ст., які залишили по собі багато «писаного матеріалу», вивчають «всі писані пам'ятки», зокрема, «інтимне листування, особисті щоденники й записки», що дають змогу розкрити «психологічну настанову досліджуваної особистості». Все це значно збагачує «наші знання про минулі події і особи, що їх оформлювали» [3].

Любомир Винар у своїй праці зробив висновки, що в сучасній українській історії однією з «найосновніших проблем історичного дослідження є питання об'єктивного відтворення і насвітлення історичних подій», і щоб їх «осягнути й задовільно вив'язатися із свого завдання, історик повинен брати до уваги цілий ряд т. зв. допоміжних наук», які «значно підвищують можливості повніше висвітлити студійоване явище». У цьому аспекті «психологія та її похідні відіграють визначну роль і причиняються до кращого розуміння рушійних сил історичного процесу» [3].

У науковому сенсі тема нашої статті дозволяє розглядати проблему ролі психології в історичному дослідженні ще на початковій стадії. Тож науковці мають можливість включати в науковий обіг «продуктивний для історіографічних та національних досліджень матеріал», який дає можливість аналізувати низку «фундаментальних проблем теоретичного характеру. Зокрема, онтологічної, феноменологічної та гносеологічної природи історичного знання, динаміки змін суспільних історичних уявлень та соціального статусу історіографічних моделей, визначення місця й значення історичної свідомості у структурі національної свідомості» [4]. Як писав Геннадій Бондаренко: «Поява нових галузей вимагає достатньої кількості грамотних кадрів, які могли б працювати з різними джерелами, опанувати нові методики і технології, що потрібно для практики пізнання і навчального процесу. Але фахівців такого рівня мало і це питання відкладене у майбутнє. Подальший розвиток історичного краєзнавства має відбуватися в постійному контакті з іншими історичними дисциплінами, використовувати їх надбання» [1, с. 44].

Використані джерела

1. Бондаренко Г. Історичне краєзнавство і спеціальні історичні дисципліни. *Меджибіж*. 2013. № 1. Хмельницький : ІРД, Ч. 2. С. 42–44.
2. Винар Л. Історія і психологія (Роль психології в історичному досліді). *Свобода* (Нью-Йорк). 1961. Ч. 29. 15 лют. С. 2.
3. Його ж. Там же. Ч. 30. 16 лют. С. 2.
4. Історична думка та історична свідомість суспільства. URL: <http://bookster.com.ua/istorychna-dumka-ta-istorychna-svidomist> (дата звернення: 10.02.2026).
5. Наєнко М. К. Історія українського літературознавства : підручник. Київ : ВЦ «Академія», 2010. 520 с.
6. Фізер І. Психолінгвістична теорія літератури Олександра Потебні: метааналітичне дослідження. Київ : KM Academia, 1993. 111 с.
7. Трембіцький А. М. Роль психології в історичному досліді. *Психологія ХХІ століття: теоретичні та практичні дослідження* : зб. наук. пр. / гол. ред. Л. Г. Білий. Хмельницький : Вид-во Хмельниц. ін-ту МАУП, 2017. Вип. 6. С. 126–132.